

Køge-Roskilde-området stednavne

Af Bent Jørgensen

De fem herreder Sømme, Volborg, Tune, Ramsø og Bjæverskov med tilstødende sogne på Stevns fremtræder endnu i vore dage som et både geografisk og kulturelt meget varieret område, og det er da også først ved kommunalreformen i 1970 at de er blevet bragt sammen under samme administration, Roskilde Amt. Områdets dialekt- og stednavneforhold er også varierede, og det er ikke muligt at pege på træk, der holder området sammen som en særlig - og gammel - enhed over for andre tilgrænsende områder på Sjælland. Enkelte dialektgrænser følger Køge Å, men de få hovedskillelinier som det sjællandske sprog kan opvise (f.eks. grænsen mellem stød og ikke-stød) berører dog ikke Roskilde Amt.

Områdets gamle stednavne tegner på tilsvarende måde et billede af et område, som ikke holdes sammen af særlige karakteristiske træk, men som nås af udløbere fra bestemte navnetypers kerneområder. Men kerneområder er ofte i virkeligheden områder, hvor de pågældende navne blot har fået en uforholdsmæssig stor udbredelse. Modsætningen til kerneområde er derfor ikke udkantområde, men derimod langt snarere normalområde. Hvad er da områdets gamle stednavne?

De ældste navne. Usammensatte navne

Til landets ældste stednavne henregnes visse typer af de usammensatte, der er forsynet med en såkaldt afledningsendelse (f.eks. Skjern dannet af adjektivet *skær* + afledningsendelsen -n). Nogle af områdets bebyggelsesnavne på -*inge* hører hertil (Hyllinge, Kattinge, Gevninge, Slimminge, Lellinge, Ørninge, Stærkende og måske et forsvundet Bellinge). Disse navne går somme tider tilbage til betegnelser på folkegrupper. Stærkende der nævnes første gang 1334 som Stærkinggæ må egentlig betyde 'de stærke mennesker', dernæst - som egentligt stednavn - 'de stærkes område' eller 'stærkingernes område'. I andre af navnene er -*inge* snarest direkte stedbeteegnende, så Slimminge betyder 'det dyndede (slimede) sted', og Bellinge måske 'stedet med klumperne (eller jordknoldene)' dannet til det gammeldanske navneord *ball* 'klump, knold, bold' ligesom Bellinge på Falster og Fyn. Gamle afledninger foreligger sikkert også i det ånavn *Asund

('den brusende el. svulmende'), der muligvis indgår i Assendløse, og som kan have været et ældre navn på Viby Å, og det ånavn *Winda ('den snoede'), der vel indgår i Vindegårde, og som har været et ældre navn på et tilløb til Køge Å. En *-inge*-afledning til et allerede afledt navn foreligger i Gevninge, sammensat med det gamle navn på Lejre Å. Byens navn kendes 1244 i formen Giæfning, men allerede omkring år 1200 omtales den og vadestedet over åen som Gefnewathe, Giafnwath. Åens gammel-danske navneform i sig selv må være Giofn, afledt med *-n*, givetvis af roden i verbet *give* og med betydningen 'den givende', dvs. 'den fiskerige'. Det er umuligt at datere sådanne navne præcist. Ganske vist må Gevninge naturligvis være yngre end ånavnet Giofn, men under alle omstændigheder er vi så langt tilbage i tiden, at nogen nærmere datering ikke lader sig præcisere. De afledte navne kan ikke være yngre end vikingetiden; de fleste af dem er betydeligt ældre.

En anden form for usammensatte stednavne udgøres af dem der er identiske med almindelige ord i sproget. Og man må være opmærksom på, at også denne del af ordforrådet kan være dannet ved afledning. Vindinge, der kendes som navn en række steder i landet, er sikkert et oprindeligt ord med betydningen 'arbejde, opdyrkning', og Sprettinge svarer sikkert til et jysk ord (*lyng*)*spratting* om grønagre, der hist og her er plettet af lyng. En særlig afledt ordtype, der er meget karakteristisk for stednavne, er de såkaldte kollektiver (af *eg* dannes intetkønsformen *ege* med betydningen 'samling af egetræer'). Som landsbynavne i området umiddelbart repræsenteret af Birkede (1488 Byrkæ), (Lille) Linde og Jyllinge (1171 Iuleghe, 1178 Julækæ); vist nok med betydningen 'egebevoksningen ved lokaliteten Iul(a)'. Herfølge (1307 Herfygle), gammeldansk *hærfyghli 'område med hærfugle', er dannet på samme måde.

Usammensatte ord fra det almindelige ordforråd kan også genfindes som stednavne. De kan være af meget forskellig alder. Et meget gammelt tilfælde foreligger uden tvivl i Tune, der er en form af navneordet *tun*, hvis ældste betydning er 'indhegning'. Ordet er ikke kendt i selvstændig brug i dansk, men kendes fra vore nabosprog. Som stednavneefterled forekommer ordet i det østlige Midtjylland, nu i afsvækket form *-ten* (Galten, Ramten og flere). Et ord som nu kun kendes i jysk er navneordet *ryde* med betydningerne 'moradsagtigt engdrag med buske, samling af unge træer, opvækst i skov'. Disse betydninger udgår fra grundbetydningen 'rydning', som ordet da også er beslægtet med. Ordet må tidligere have været til stede over større dele af landet og genfindes bl.a. i Rye i Volborg Herred. Et ord svarende til norsk

sæter eller simpelthen flertal af navneordet *sæde* foreligger i betydningen 'bolig, opholdssted' i bebyggelsesnavnet Sædder. Et gammelt usammensat naturnavn er formentlig Køge, gammel-dansk navneord *køk 'klump', der almindeligvis formodes at være et oprindeligt navn på Køge Ås. Usammensatte navneord anvendt som bebyggelsesnavne antræffes ligeledes i Hegnede ('indhegning') og det forsvundne Fælle ('fældet område, rydning') i Borup Sogn. Sammensatte navneord (som f.eks. *landsby* af *land* og *by*, *hundehus* af *hund* og *hus*) er derimod sjældne som bebyggelsesnavne, og det hænger sammen med, at den slags faste (leksikaliserede) sammensætninger i sproget er et relativt sent fænomen. Faktisk har netop den slags faste sammensætninger både i tid og mængde deres sproglige udspring netop i navnestoffet; for så vidt både personnavnene (typen *Thorkild* af *Thor* og *Ketil*) og stednavnene, og også i Køge-Roskilde-området er det denne ordstruktur der dominerer de gamle bebyggelsesnavne.

Sammensatte navne før vikingetiden

De før-vikingetidige navnetyper der ender på *-lev*, *-løse*, *-sted* og *-um* < *-hem* er alle repræsenteret i området, men som det fremgår af kortene ikke alle med lige dominerende plads. Det er især tydeligt, at navnene på *-løse* i Assendløse og Kyndeløse har en sidste udløber fra deres midtsjællandske kerneområde, og at Herringløse repræsenterer det sydligste af en række nordsjællandske *-løse*-navne. De tre *-sted*-navne Kløvested, Osted og Ørsted indgår i en mere jævn sjællandsk fordeling, og navnene på *-um* < *-hem* er for få til at danne noget sikkert mønster. Af de i alt ni (ti) navne på Sjælland ligger de fire i Roskilde-området, hvad der naturligvis er udtryk for en relativ koncentration, men navnetypens hovedområde er Jylland. De fire *-um*-navne er navnene på nabobyerne Øm og Glim, den forsvundne Øm Gård i Sankt Jørgensbjerg Sogn og navnet på den lokalitet, som har lagt navn til Sømme Herred. Køge-området tangeres desuden af det gamle *-um*-navn, som indgår i Stevns Herred (1231 Stethyumsheret). Dette navn anses ofte for at indeholde subst. *hem* i betydningen 'bygd'. Navnene på *-lev* er på Sjælland forholdsvis rigeligt og nogenlunde jævnt repræsenteret. I Køge-Roskilde-området falder navnene i to koncentrationer. Én omkring Roskilde Fjord sammenhængende med navne i Horns Herred og én i de sydligste dele af Køge-området med kontakt til Stevns og Midt- og Vestsjælland. At navnene på *-lev*, *-løse*, *-sted* og *-um* < *-hem* er førvikingetidige bygger på undersøgelser af forleddene i de pågældende navnetyper, på bøjnings- og lydudviklingsforhold, på selve ef-

terledsordenes stilling og repræsentation i de germanske old- sprog og på navnetypernes spredning, herunder ikke mindst deres brug/ikke brug i de koloniserede områder i Danelagen og Normandiet. I mange lidt ældre forskningssammenhænge vil man ofte se denne datering omtalt som folkevandringstiden, stort set svarende til den arkæologiske periode germansk jernalder. Der er imidlertid ikke sikre holdepunkter for en sådan datering, der er absolut uanset at den spænder over flere århundreder. Navne på *-lev*, *-sted* og *-um* < *-hem*, mindre sandsynligt *-løse*, kan være dannet endnu i vikingetiden, og det kan naturligvis tolkes således, at deres intensitetsperiode ligger forholdsvis kort tid før denne, men visse ord og navnetyper kan også i disse fjerne tider ligesom nu have været underlagt pludseligt opblussende brug over for andre, der har fulgt mere ekstensive brugsmønstre.

Vikingetidens by og torp

Solidt plantet i vikingetiden står efter den gængse opfattelse stednavnene på *-by* og *-thorp*. De er begge velrepræsenteret i Køge-Roskilde-området. Henføringen til vikingetid for disse to navnetyper bygger på navnetypernes produktivitet i Danelagen, på den store overensstemmelse mellem forleddenes personnavne og de personnavne, som kendes fra samtidens runeindskrifter og på disse personnavnes yngre præg i forhold til personnavnene i *-lev*-navnene. I det omfang der ikke er tale om personnavneforled sammensættes navnene normalt med letforståelige ord. Områdets (og de fleste øvrige danske) *-by*-navne adskiller sig dog på et væsentligt punkt fra dem i Danelagen, hvor de normalt er sammensat med personnavne. I danske *-by*-navne er denne type stort set begrænset til Sydslesvig med spredte forekomster andre steder i det sydlige Danmark.

Både navnene på *-by* og (nok især) på *-thorp* har en produktivtetsperiode, der rækker noget ind i middelalderen. Medens *thorp* anses for at være et ord, der har bredt sig til Norden sydfra (sammenlign tysk *Dorf*), hører navneordet *by* til blandt de ord, der altid har været i nordisk. Dets afgrænsning over for perioderne før vikingetiden beror således ikke på, at selve ordet er fraværende, men på en bedømmelse af forleddene. De ganske vist forholdsvis få personnavne, der indgår i *-by*-navnene, har et umiskendeligt vikingetidspræg, og herudover udgøres forleddene i stor udstrækning af basale adjektiver eller enkle, normalt letforståelige navneord. Køge-Roskilde-området er et skoleeksempel herpå.

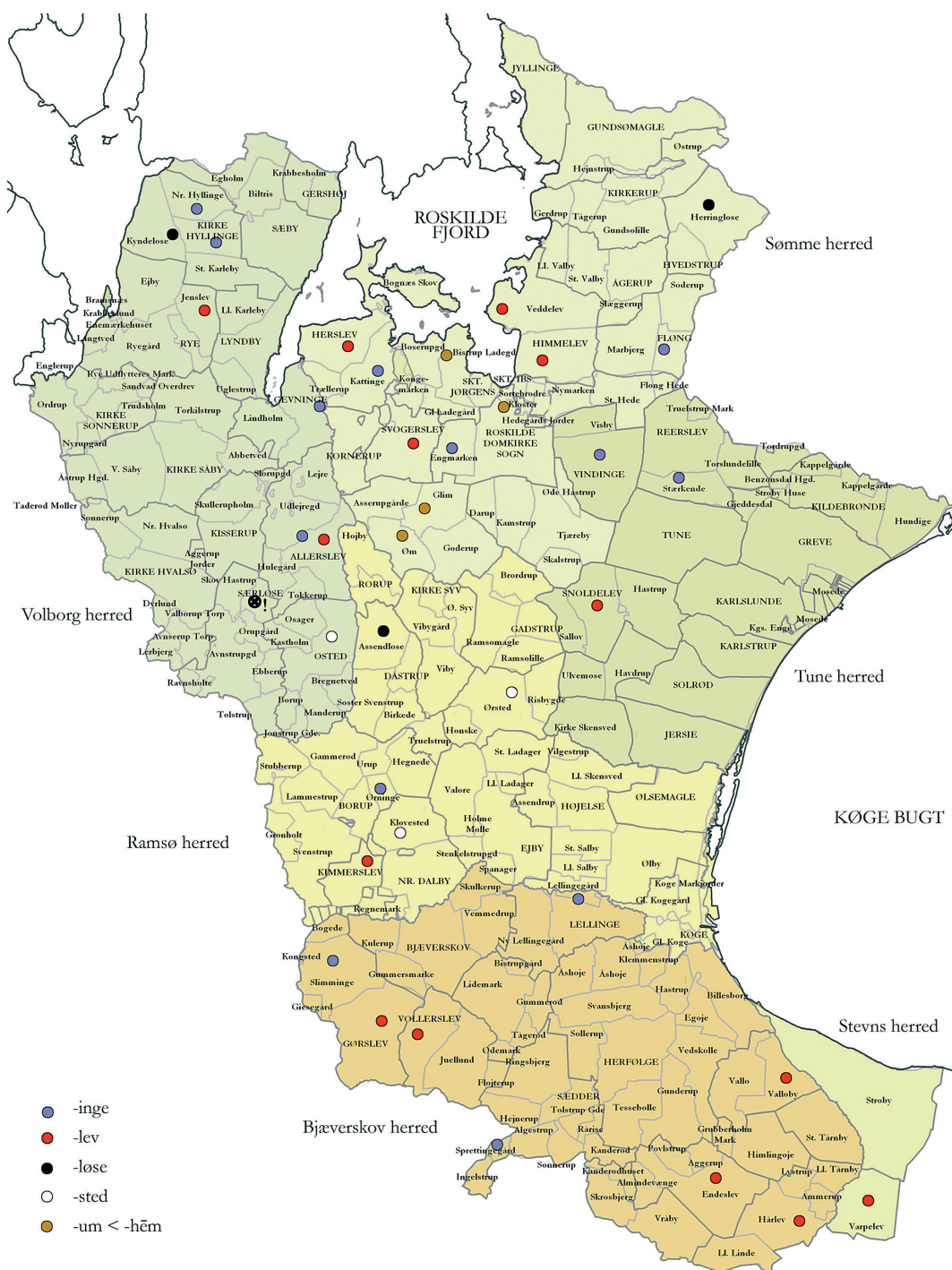

Fig. 1
Gamle navne der ender på -inge, -lev, -løse, -sted og -um < hem i Køge-Roskilde-området.

Fra område til bebyggelse

Både teoretisk opstillede modeller for, hvordan stednavne kommer i brug i et givet område, og afprøvning af disse modeller i områder, hvor man har et rimeligt kendskab til bebyggelsesekspansionen, peger tydeligt på, at navne med meget enkle forled hører hjemme i en tidlig fase af navnelandskabets tilblivelse. Hvordan lader nu denne indsigt sig kombinere med det forhold, at *-by*-navnene normalt dateres som yngre end bl.a. navnene på *-lev*, *-sted* og *-løse* plus en hel del flere? En mulighed er naturligvis, at den relative kronologi er forkert, men det modsiges som nævnt af både sproglige og reale forhold. Den simpleste forklaring ligger så vidt jeg kan se i at pege på det forhold, at de tre nævnte navnetyper samt en lang række andre gamle navne ikke er oprindelige bebyggelsesnavne. Ordet *lev* betyder 'arvegods', og *løse* betyder 'lysning'; *sted* oversættes normalt som 'bebyggelsessted', hvad der er uangribeligt, men ikke nødvendigt. Navnene med afledningsendelsen *-inge* oversættes normalt som 'sted for/med/ved X', hvor *sted* ikke nødvendigvis skal opfattes som 'bebyggelsessted', men lige så vel kan dække betydningen 'område'. Vi har gennem generationer vænnet os til at omtale disse gamle navnetyper som vores ældste bebyggelsesnavne. Det bør vi nok overveje, om vi skal fortsætte med. Ikke at dateringen er gal - så løs den end er -, og ikke at tolkningen af navnene generelt set er forkert, men at der muligvis er noget galt med kronologien i vores opfattelse af, hvornår navnene skifter status fra at betegne et område med en bebyggelse til at betegne en bebyggelse i et område.

På et tidspunkt omkring vikingetidens begyndelse eller hen mod den germanske jernalders slutning kan man forestille sig, at der har eksisteret et udviklet sæt naturnavne, og et lignende udviklet sæt navne vedrørende bosættelsen, og at dette sidste sæt navne dækkede et bestemt, mindre område (ejerlav, revir), herunder den landsby, som beboerne boede i. Men først på dette tidspunkt er en egentlig kategori af bebyggelsesnavne under udvikling. En kategori der altså har som udgangspunkt at være navne på selve landsbyen. Som kategori smelter den i løbet af vikingetiden sammen med de ældre, oprindelige områdenavne og med de ældre naturnavne, der har været anvendt sekundært som områdenavne.

Hjem og by

De ældste primære bebyggelsesnavne inden for en sådan treenighed er da sikkert navnene på *-um* < *-hem*. De er som nævnt sjældne på Øerne og i Skåne, men udbredte i Nørrejylland. Deres

Fig. 2

Udviklingen af et bestemt områdes stednavne har nær forbindelse med menneskers udnyttelse af området. Hvor mange de er, om de har skovdrift, græsning eller fiskeri, eller om de dyrker jorden. I marginalområder er det særlig let at konstatere, at jo færre mennesker der har udnyttet et område, desto enklere er områdets stednavneforråd. Den finske navneforsker Kurt Zilliacus har i 1975 forestillet sig navnetilvækst og navneudvikling i et typisk finsk landskab. På tilsvarende måde må man regne med at udviklingen er forløbet også i Danmark.

forled er af samme basale karakter som man finder i *-by*-navnene; et forhold der i øvrigt kan iagttages generelt for *-hem*-navnene i Norden (Brink 1991, specielt s. 71). Dernæst følger da navnene på *-by* samt navnene på *-thorp*. At navnene på *-hem* og *-by* udmøntes ind i en situation, hvor ejerlav (med bebyggelse) allerede har navne, og hvor de pågældende navneord *hem* og *by* allerede anvendtes som appellativer om bebyggelser kan man også finde et indicium for i den omstændighed, at disse to ord i Danmark aldrig anvendes usammensat som bebyggelsesnavne. De navne *Hem*, der kendes i Danmark, må nemlig, som allerede forklaret af Hald 1942, tolkes som afrundede former af ældre *Høm, sammensat af adjektivet *ho 'høj' og subst. *hem*.

Hvis man skal skille de gamle navnetyper i to kategorier, nemlig navne på områder (med bebyggelse) og navne på bebyggelser (med områder), må man nødvendigvis også gøre sig forestillinger om bagvedliggende reale forskelle. Hvad er den bebyggelsesmæssige situation, som *-by*-navne-bebyggelserne anlægges i?

Betragter man udbredelseskortet for *-by*-navnene i Køge-Roskilde-området, er det klart, at der ikke er tale om nogen marginal bebyggelsesgruppe. Iøjnefaldende er især de fire store ejerlav langs nordsiden af Køge Å (Ølby, Salby, Ejby, Dalby), og de tre (fire) store ejerlav langs Tryggevælde Å (Strøby, (Lille og Store) Tårnby og Vråby, de to store ejerlav ved Roskilde Fjords vestside (Sæby og Lyndby) med de tilgrænsende store ejerlav (Lille og Store) Karleby og Ejby. Meget store er endvidere naboejrlavene Vester og Kirke Såby og Tjæreby syd for Roskilde, der ligger omgivet af torper. Tjæreby indtager den besynderlige status at være hovedby i det kirkeløse Vor Frue landsogn. Valløby og Visby er uoprindelige *-by*-navne, men for de øvrige kan man dårligt forestille sig, at de med deres tilhørende store ejerlav repræsenterer sene nyanlæg i området, og fundforhold kan da heller ikke bekræfte dette. Man kunne langt snarere forestille sig, at disse *-by*-navne er tilkommet i forbindelse med en ny fase i bebyggelsesudviklingen, måske en fase som samtidig har indebåret en eller anden form for bebyggelsesmæssig opstramning (f.eks. sammenflytning og/eller omflytning). Det hævdes ganske vist altid, at det er et grundlæggende og karakteristisk træk ved vore stednavne både i fortid og nutid, at de bevares i brug, selv om de betegnede genstande opdyrkes, ombygges, flyttes eller på andre måde ændrer fysisk fremtrædelsesform. Denne kendsgerning kan da også let iagttages, da den jo er baggrunden for, at vi overhovedet har gamle stednavne. Men på den anden side har det også sandsynligheden for sig, at indgreb af en vis størrelse som

f.eks. (om- eller sammen-)flytning + nybygning af og til vil udløse udmøntning af nyt navn.

Hvis relationen skulle være den modsatte mellem *-by-* (og *-um < -hem*)-navnene på den ene side og navnene på *-lev, -løse, -sted* + en række betydningssekundære naturnavne på den anden side, ville man i øvrigt skulle forklare, hvorfor sekundære navnetyper af alderdommelig art invaderer et område, hvor brug af primære bebyggelsesnavne er velindarbejdet.

Den indikation på nynavngivning som jeg foretrækker at se en række af *-by*-navnene som udtryk for, må formelt holdes ude fra begrebet navneskifte, fordi der da er tale om en samtidig ændring i realforholdene. Og det er ikke noget argument for navneskifte, at der i en række andre, sikkert ellers meget parallelle tilfælde, ikke sker noget med navnet. I Køge-Roskilde-området kunne man ud fra langt senere overleverede marknavne ligefrem forestille sig, at Ølby har afløst et ældre *Bellinge (marknavn 1682 Bellinge Aas), at Dalby har afløst et ældre *Bistringe (marknavn 1682 Bistringe Aaß), og at Vester Såby og Kirke Såby har afløst et ældre *Stenum (marknavn 1682 Stenems Ager). To af områdets *-by*-navne indeholder et sekundært, udlæggende (epexegetisk) *-by*, nemlig Valløby, hvis *-by* først tilføjes i 1400-tallet til adskillelse fra hovedgården, senere slottet Vallø, og Visby i Vindinge sogn. Sidstnævnte by (ældst omtalt 13/8 1257 Wesby), der nedlægges allerede i senmiddelalderen, må navnemæssigt sættes i forbindelse med det hedenske vi, der omtales i forbindelse med sognebyen i Knud den Helliges gavebrev 21/5 1085 (12. årh.) som Winningawe. Byens navn har som allerede påpeget af Hald oprindelig sikkert blot været *Vi (gammeldansk *wæ), hvilket indiceres af sammensætningsformen med *-s-*, idet navneordet vi ligesom i øvrigt de fleste andre substantiver i primære *-by*-navne ikke sammensættes i genitivform, jfr. i området bl.a. Ejby (to steder), Dalby, Lyndby, Salby, Sæby, Ølby og jfr. det adskillige steder i landet forekommende Viby. Drilagtigt nok dog ikke områdets Viby, idet dets ældre former (13/8 1257 Wicby, 3/3 1315 Wigby) viser, at der er tale om en oprindelig sammensætning med navneordet *vig*.

Torp

Den uden sammenligning hyppigste bebyggelsesnavnetype i området udgøres af *-thorp*-navnene. De er forholdsvis jævnt fordelt, men med en klar tendens til at vedrøre større byer i områdets nordlige og østlige del. Ialt tolv *-thorp*-byer har nået sognestatus, men det er karakteristisk, at syv af disse dog ikke er den største landsby i sognet, at tre af dem er den eneste landsby i sognet

(Havdrup, Karlstrup og Kornerup), og at kun to (Ågerup og Kisserup) samtidig har status som sognets største by. Mange af navnene har et mandsnavn som forled, hvad der under alle omstændigheder giver dem en individualistisk status, men en del af de tilhørende bebyggelser er allerede i middelalderen så store, at deres tilblivelse må ligge nogen tid forud. Hvadenten de nu har udviklet sig af en enkeltgård eller deres eksistens har andre bebyggelseshistoriske forudsætninger. For denne tilbagedatering af *-thorp*-navnene taler også, at adskillige af dem indeholder mandsnavne af ikke-kristen type (f.eks. Kakk i Karlstrup, *Dodd i Dåstrup, Torkild i Torkildstrup, Troels i Truelstrup, Algot i Algestrup, Ingiald i Ingelstrup, Sune i Sonnerup). Det er dog kun det antagne mandsnavn *Dodd i Dåstrup, *Hwæthar i Hvedstrup og *Kithsi (el. *Kithsa) i Kisserup, der ikke findes anvendt i Danmark i middelalderen, og visse af *-thorp*-navnene indeholder mandsnavne, der først indkommer med kristendommen (f.eks. Povl i Povlstrup, Lambert i Lammestrup, Jon i Jonstrup, Olaf i det forsvundne Olstrup). Den samme tilblivelsestid har Bistrup i Sankt Jørgensbjerg sogn, i 1277 skrevet Biscopsthorp og nævnt, fordi biskop Peder i Roskilde udsteder et brev her. *-thorp*-navnenes lange produktivetsperiode og den (deraf følgende?) betydelige forskel i størrelse og stabilitet fremgår også af, at der på den ene side forekommer *-thorp*-benævnte ejerlav med Gammeltoft-lokaliteter, hvilket indikerer at de på et tidspunkt er blevet flyttet, og at der på den anden side kan konstateres *-thorp*-bebyggelser, der forsvinder. Visse i middelalderen og da formodentlig i henhold til landskabslovenes bestemmelser om forholdet mellem moderby og udflytterby (Jyske Lov I 47, Eriks sjællandske Lov III 8), andre først senere og da typisk som led i hovedgårdsinfluerede strukturomlægninger.

Forsvundne torper

Det er velkendt, at der landet over med skiftende intensitet findes vidnesbyrd om forsvundne *-thorp*-navne. Enten ved at de i den ældste skriftlige overlevering endnu forekommer anvendt om den da endnu eksisterende bebyggelse (Sigerstrup, Sankt Jørgensbjerg sogn, Legerup, Gevninge sogn, Skæverup, Borup sogn, Olstrup, Herfølge sogn, Tokkerup, Volderslev sogn, Trustrup, Reerslev sogn), eller ved at de genkendeligt fremgår af mark- og naturnavne normalt givet til lokaliteten, hvor bebyggelsen havde ligget. Viberup sydøst for Lidemark kendes kun gennem markbogen 1682 Viberup Agere. Den forsvundne torp sydvest for Ølby kendes kun gennem markbogen 1682 Lange [!], Tvetorp, Tvetorp og igen fra matrikelkortet 1785 Lange [!], Tvetorp, Tvetorp Stumper, og et forsvundet Røgerup vest for Ledreborg

er først omtalt på matrikelkortet fra 1781 i forbindelserne Nye Rørup Dam og Gammel Rørup Dam.

Fire navne i området kan muligvis tolkes som vidnesbyrd om forsvundne *-thorp*-navne. Det drejer sig om 1. Asserstoft, Endeslev sogn, 2. Søppetoft, Borup sogn, 3. Sørreshave, Herfølge sogn og Gederstofferne i Vor Frue sogn. Fælles for de tre førstnævnte lokaliteter er, at de ligger langt fra eksisterende bebyggelser og ved ejerlavsskel. To af navnene indgår i sammensætning med navneordet *toft*, hvis hovedbetydning er den bebyggelsestekniske 'areal undtaget fra fællesskabet, beregnet til bebyggelse og nyttehave'; om en mulig anden eller mindre prægnant betydning af ordet se nedenfor.

Navnematerialet til Asserstoft, Endeslev sogn og ejerlav er Markbog 1682 "Assers Tofft, Aaßers Tofft, Aßers Tofft", Matrikelkort 1804 "Store Asserstoft". Toft-navnet kan ikke være nogen gammel sammensætning med mandsnavnet Asser (glda. Azur), der oprindeligt danner genitiv på *-ar*, jfr. Assendrup i Højelse sogn, der indeholder dette mandsnavn (18/7 1360 Ascerthorp, 5/6 1370 Acærthorp). Asserstoft kan indeholde et stednavn af samme oprindelse som Assendrup, men med en anden og mere forventelig udvikling til *Asserup. En anden mulighed for et *Asserup er, at forleddet er det ganske vist sjældne mandsnavn glða. Assi, der dog med god grund anses for at indgå i Roskildebispens Jordebog ca. 1376 Assethorp, Glim sogn, Sømme herred; nu kun eksisterende i stednavnet Assersmølle (Jørgensen 1985 s. 47). Denne slutform sammen med f.eks. 1520 og 1567 "Slegers marck" om Slæggerups Mark, Ågerup sogn, Sømme herred (Jørgensen 1985 s. 48), Markbog 1682 "Dadis Marcken" efter det forsvundne Daderup, Sandby sogn, Tybjerg h. (DS XVI 145), og de nutidige former som Lejesrende om et vandløb ved det forsvundne Legerup, Gevninge s., Volborg h. (Jørgensen 1986 s. 54) og Skæves Bakke og Skæves Park efter det forsvundne Skæverup i Borup sogn (Jørgensen 1986 s. 60) udgør paralleller nok til at kunne bedømme Asser- som et formodet oprindeligt *-thorp*-navn.

Navnematerialet til Søbbestoft i Hegnede ejerlav i Borup sogn er lidt fyldigere, nemlig Markbog 1682 "Syppis Tofft, Søppis Tofft", Matrikelkort 1795 "Syppers Tofter" beliggende i Markbog 1682 "Søppismarcken", Engbog 1682 "Subbeds March". Til de allerede anførte argumenter for forsvundet *-thorp*-navn kommer her yderligere ikke alene, at en hel vang under ejerlavet har navn efter den formodede forsvundne bebyggelse, men også at Hegnede ejerlav er agrarstrukturelt ejendommeligt ved at have fire mod forventet tre vange. En struktur som det ikke er sandsyn-

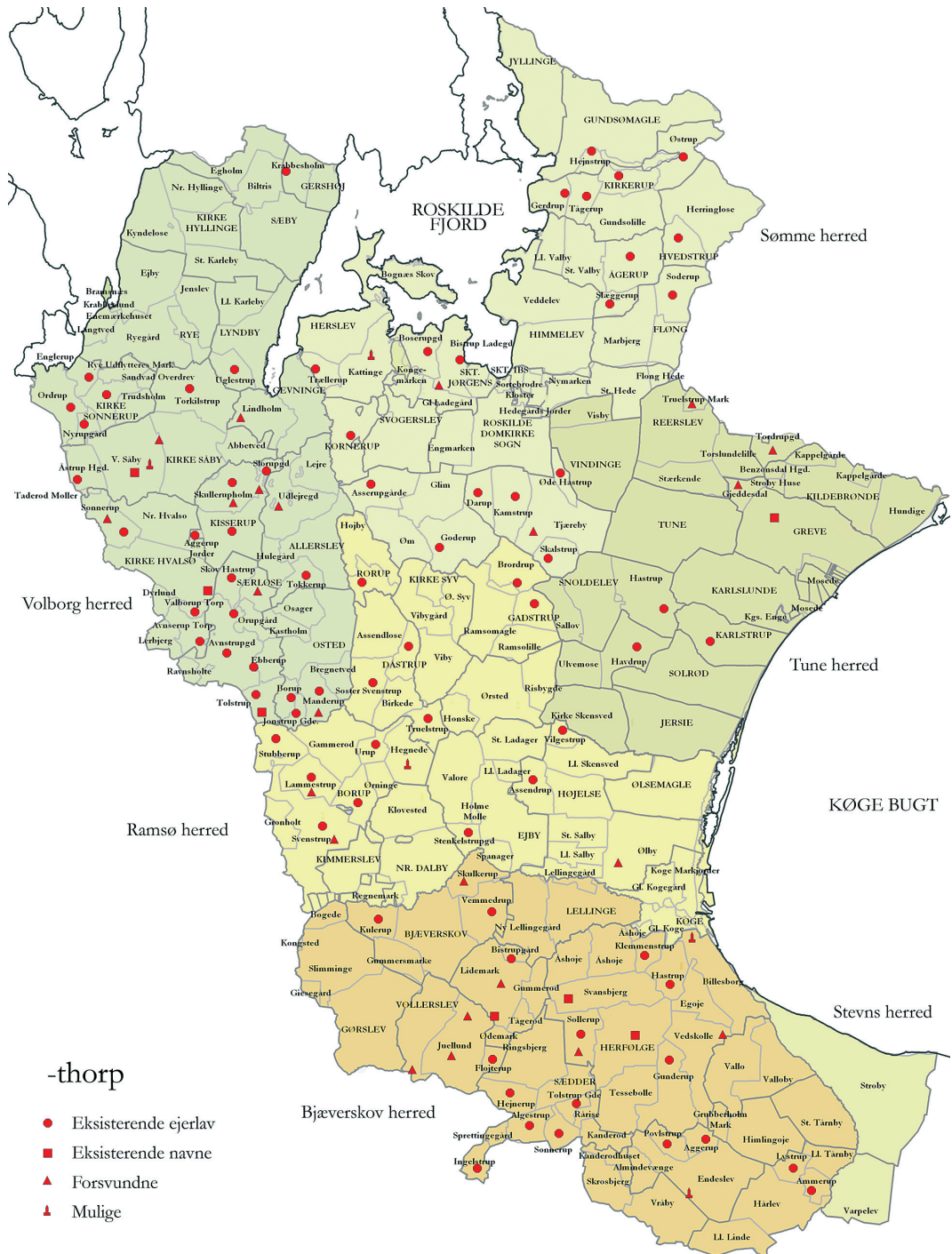

Fig. 4
 Et af Danmarks mest almindelige stednavnefterled er -thorp (-rup, -strup, -drup). I Køge-Roskilde-området findes flertallet i de skovrige egne mod syd og vest. En række forsvundne -thorp-navne vidner om, at dette navneled har været endnu mere almindeligt i middelalderen end nu.

ligt, at den i 1300- og 1400-tallet kendte herregård Hegnedsgård i Hegnede har afsat, idet den må antages at have sit udspring som storgård i Hegnede selv. Det kræver faktisk modargumenter ikke at anse Søbbesmarken for et oprindeligt ejerlav indeholdende en *-thorp*-bebyggelse. Bebyggelsesnavnets forled kan ikke gives en tolkning, der tilfredsstillende alle de overleverede former. Måske indgår mandsnavnet Sibbe, gammeldansk Sibbi med rounding af det første /i/ fremkaldt af efterfølgende /bb/, men det må nævnes, at Sibberup med bevaret /i/ jo faktisk forekommer som stednavn flere steder på Sjælland (i Nødebo, Søndersted, Ørslev, Fensmark og Rønnebæk sogne); kun af Sibberup i Rønnebæk sogn er der overleveret enkelte former, der ved skrivemåder med /ø/ med sikkerhed viser vokalrounding.

Sørreshave i den nordlige ende af Billesborg ejerlav betragter jeg kun som en meget usikker *-thorp*-mulighed, men materialet kunne pege i den retning og peger i al fald ikke oplagt i bestemte andre retninger. Overleveringen er: Matrikel 1664 Sørriis Venge; Markbog 1682 Sørritz haug, Søretz havge; 29/10 1796 Sørres vænge, Sørreshave; Matrikelkort 1796 Sørreshauge. Det flade, lavtliggende område, der i 1600- og 1700-tallet brugtes til græsning, kan eventuelt have rummet en bebyggelse *Sørup.

Gederstofferne sydvest for Tjæreby er omtalt to gange; i en besigtigelse fra 1697 som Geds tofft og på matrikelkortet fra 1798 som Gederstofferne. Lokalteteten ligger midt mellem den nuværende landsby og skellet til Kamstrup. Området har lige så høj bonitet, som jorderne tæt ved byen. Det er muligt, at denne lokalitet har sammenhæng med et middelalderligt Gederup, der nævnes som gods under Sorø Kloster i 1279, 1282 og 1414, hvor det overgår til Roskilde Domkirke, jfr. Jørgensen 1985 s. 43 f. Et par *-thorp*-navne er forsvundet ved navneskifte. Pårup i Greve sogn blev 1672 oprettet til hovedgården Gjeddesdal, og under den lagdes jorden fra de nedlagte torper Trustrup og Tordrup (Jørgensen 1985 s. 48 ff.). Vinderup i Gershøj sogn blev ødelagt under svenskekrigene og genrejstes 1673 rekonstrueret som hovedgård og da under navnet Krabbesholm.

En særlig status som *-thorp*-navne indtager de to bebyggelser, der i Danmarks Stednavne, Præstø amt omtales som Søllerup Torp (forvunden bebyggelse) og Herfølge Torp (gårde og huse). I Søllerup - selv et gammelt *-thorp*-navn - tjener tilføjelsen af Torp nogle gange i 1400- og 1500-tallet så vidt det ses udelukkende til at skille bondebyen fra hovedgården Søllerup, selv enkelte gange omtalt som Søllerupsgård. Ved Herfølge opfatter jeg derimod torpen som en separation inden for ejerlavet. En lidt anden brug af et tilføjte Torp forekommer i forbindelse med nogle af områ-

Fig. 5
 Navne der indeholder ordet toft vil ofte give fingerpeg om ændrede bebyggelsesforhold, når navnene ikke (længere) ligger ved eksisterende landsbyer. Det gælder dog ikke Gammeltoft-navnene, for også tæt ved nuværende by vil de typisk bære vidne om, hvor denne tidligere har ligget.

dets enkeltgårdsbebyggelser, f.eks. Lerbjerg Torp, Dyrlund Torp og Valborup Torp. Her er Torp udtryk for en rent mekanisk, centraladministrativ matrikelskriverpraksis, som ved éngårdsenheder tilføjer "Torp", ved togårdsenheder "Gårde" og ved flergårdsenheder "By".

Som efterled udvikler ordet *thorp* sig som bekendt til *-rup* og *-strup*, og disse former indtager en meget stærk position i den almindelige bevidsthed om bebyggelsesnavne på landet. Så stærk, at der nydannes navne i 1700- og 1800-tallet til udflyttede enkeltgårde. Sådanne navne tages der selvsagt ikke hensyn til her.

Andre navne på forsvundne bebyggelser

Erkendelsen af nedlagte *-thorp*'er alene ud fra overlevering i marknavnestoffet rejser spørgsmålet om, hvordan det ligger med mulighederne for at erkende andre navne på nedlagte bebyggelser. For det første er det ikke alle - i visse egne måske endda langt fra alle - agrarstrukturelle torper, der har fået navn på *-thorp*, og for det andet kan andre typer bebyggelser med andre navne jo også være udsat for at forsvinde. Man kan ikke forvente i marknavnestoffet at finde reminiscenser af nedlæggelser eller for den sags skyld andre kulturelle begivenheder der er ældre end middelalderen, fordi marknavnemængden som korpus ikke er ældre (Jørgensen 1991). Man må også regne med, at navnlig små bebyggelser sagtens kan forsvinde i middelalderen uden at sætte sig spor i det samtidigt overleverede kildemateriale eller i det samtidigt tilblevne, men først senere overleverede marknavnestof, og man må også regne med, at det (de) skriftlige spor en forsvunden bebyggelse måtte have efterladt sig, ikke nødvendigvis er selve dens navn.

Efterledet *toft* har allerede været berørt ovenfor. Det indgår ikke i kendte bebyggelsesnavne i området, men forekommer i øvrigt i et moderat men jævnt fordelt antal bebyggelsesnavne landet over (Holmberg 1946). Ordet har som også anført en klar teknisk, bebyggelsesrelateret betydning. Det fremgår skriftligt f.eks. af landskabslovene, og det fremgår i landskabet af de tallose marknavne med *toft* enten som forled eller efterled beliggende op til kendte landsbykerner, og det fremgår af de bebyggelsesrester der er arkæologisk påvist ved en række Gammeltoft-lokaliteter. I søgen efter forsvundne bebyggelser som forsøg på klarlæggelse af et ældre bosætnings- og agrarmønster vil det derfor være nærliggende at eftergå lokaliteter, der bærer navne med ordet *toft* uden samtidig at ligge ved kendte bebyggelser. Det er i denne forbindelse mindre vigtigt, om de indeholder *toft* som første- eller sidsteled, når blot man sikrer sig, at der - med én

bestemt undtagelse - er afstand til nu eksisterende landsby. Undtagelsen udgør Gammeltoft-navnene, fordi disse under alle omstændigheder kan forventes at dække over ændringer i bebyggelsesmønstrer.

Bølle, rød og tved

Med navnene på *-toft* er den før-kristne periodes typologiserbare og (bare nogenlunde) daterbare navnestof i området udtømt, men det aktualiserer to højst nødvendige bemærkninger. Den første at man må huske, at en ganske stor del af de bebyggelsesnavne, der er oprindelige naturnavne, stammer fra før-kristen tid. Den anden at de bebyggelsesnavne man normalt henfører til middelalderen givetvis har spredte forekomster allerede i vikingetiden.

Som middelalderlige anses i almindelighed de navne, der ender på *-bølle*. I visse dele af landet er de dog nok noget ældre, men denne diskussion skal ikke tages op her, da navnetypen spiller en helt perifer rolle i Køge-Roskilde-området, hvor Tessebølle er den eneste nutidige repræsentant. Men muligvis vidner marknavnet MB 1682 Saxe Bølle Mose; MK 1778 (1805) Saxbølle Mosen øst for Vollerslev i skellet mod Juellinge om en forsvundet bebyggelse.

Til vikingetid og middelalder henføres endvidere almindeligvis begrebet rydningsnavne. Herved tænkes især på de navne, der ender på *-rød* og på *-tved*. Sprogligt er efterleddet *-rød* en (nord-)sjællandsk udvikling af det gammeldanske navneordet *ruth*, beslægtet med ord som *rydde*, *rydning*. Ordet *tved* kendes som selvstændigt ord i dansk kun fra sønderjysk. Det er afledt af et verbum, der betyder 'skære', og det har nære paralleller i de øvrige skandinaviske sprog. Det kendes som stednavneled i Danelagen og Normandiet. Køge-Roskilde-området rummer fem gamle bebyggelsesnavne der ender på *-rød*, alle i områdets sydlige del, og fire der ender på *-tved*, alle i områdets nordvestlige del, idet gårdsamlingen Ringsbjerg Tved er en 1800-tals foreteelse. Som påpeget af Hald 1965 s. 166 med kort aftegner de to navneleds udbredelse i bebyggelsesnavne på Sjælland et påfaldende skel, der udskiller Nordøstsjælland som et *-rød*-område over for Midt-, Vest- og Sydsjælland som et *-tved*-område, dog med iblandede bebyggelsesnavne på *-rød*. Hald foreslår at tolke forskellen som udtryk for en opdeling af Sjælland i et vestligt og et østligt kulturområde og ser det østlige i forbindelse med de skånske provinser, hvor navne på *-rød* (*-ryd*, *-red*) er meget udbredte.

Forskellen kan dog også opfattes som kronologisk betinget, således at *-tved*-navnene er ældre end *-rød*-navnene. I al fald er

bebyggelsesudviklingen i netop det nordøstligste Sjælland tydeligvis sen. Fire af Køge-Roskilde-områdets *-rød*-navne, Gummerød, Tågerød og Kanderød, passer ved deres størrelse og beliggenhed i endnu eksisterende skovområder ind i det nordsjællandsk-skånske billede, mens en stor sogneby som Solrød bør tilhøre et ældre kronologisk lag. Det har været hævdet (Kousgård Sørensen 1984), at de nordøstsjællandske *-rød*-navne ligefrem er udmøntet som navne på de bebyggelser de betegner. At der altså ikke nødvendigvis har været et forudgående stadium, hvor navnene vedrørte ryddede områder i skov og krat, og at vi følgelig med disse navne har et sammenfald mellem navnealder og bebyggelsesalder. En fascinerende tanke som dog rejser det meget betydelige problem: Hvordan skal *-rød*-navne der kun kendes som navne på naturlokaliteter bedømmes? Seks af de 29 navne, der udgør Kousgård Sørensens materiale, kendes kun som (led i) mark- og naturnavne. De er med andre ord tolket som vidnesbyrd om forsvundne bebyggelser. Om de virkelig er det, burde komme an på en arkæologisk prøve. En prøve som der også er rig mulighed for at anstille i Køge-Roskilde-området, da der også her er mange *-rød*-navne som kun kendes som (led i) mark- og naturnavne. Men Køge-Roskilde-området rummer også mange mark- og naturnavne der indeholder ordet *tved*. Det er overraskende alene ud fra de almindelige forestillinger om dette ords alder/spredning, og også lokaliteter der bærer navne med dette ord fortjener nærmere undersøgelser. Opviser *tved*- og *rød*-lokaliteter uden kendt bebyggelse forskellig natur- og landskabskulturel typologi? Er der overhovedet tegn på eller spor af bebyggelse på nogen af dem, på enkelte, på mange? Kan eventuelle ydre forskelle knyttes til de to ord? Og/eller kan de knyttes til kronologi?

Med navnene på *-rød* og *-tved* er vi tilbage midt i blandingen af primært og sekundært, der er så karakteristisk for danske bebyggelsesnavne. Det ville som nævnt være opsigtsvækkende, hvis alle de 106 marknavne af denne type vidnede om lige så mange forsvundne bebyggelser, men det ville være næsten lige så opsigtsvækkende, om ikke nogle af dem gjorde det.

Marknavne

Selv om brugen af naturnavne som sekundære bebyggelsesnavne er overordentlig karakteristisk, må man ikke glemme, at langt det almindeligste for naturnavne trods alt er, at de ikke overgår til sekundær bebyggelsesnavnestatus. Det betyder til gengæld, at deres overleveringssituation er væsentlig anderledes. De danske bebyggelsesnavne kendes i skriftlig overlevering typisk fra 1100- eller 1200-tallet og fremover. De danske naturnavne skal

man - dog med visse undtagelser - frem til 1600-tallets slutning for at finde på skrift. Hovedkilden er forarbejderne til Christian V's matrikel, de såkaldte markbøger. De indeholder navnene på alle agre og enge indgående i et dyrkningssystem, hvis oprindelse er middelalderlig, og hvis primære navne må have en tilsvarende alder. Men som ved bebyggelsesnavnene er det også ved marknavnene. De indeholder i vid udstrækning (ca. 50 %) oprindelige naturnavne. Når man derfor hævder, at vores marknavne er middelalderlige, betyder det, at f.eks. navne som Langager, Magleager, Bøgestykker har denne datering, men for navne som f.eks. Bøgebakke, Maglehøj og Langbjerg, også selv om de kun er overleveret i sammensætninger som Bøgebakkeagre, Maglehøjsagre, Langbjergsstykker, gælder, at marknavnedateringen kun gælder tidspunktet for sammensætning med *-agre* eller *-stykker*. De til grund liggende naturnavne kan være samtidige eller ældre. Sandsynligvis især det sidste, eftersom de finder vej ind i det navnebårne markorienteringssystem.

De danske marknavne udgør ikke mindst i kraft af deres umådelige mængde - der er mellem ½ og 1 million - en righoldig kilde til et topografisk signalement af det danske natur- og kulturlandskab i middelalder og renaissance. Et signalement som er givet af det danske folk selv. Disse navne forsvinder som topografisk orienteringsmiddel med omstruktureringen af landbruget i 1800-tallet, men mange bevares i nye sekundære sammenhænge enten som (led i) gårdsnavne eller i gadenavne. En smuk form for efterliv, men også med et tankevækkende fingerpeg om, hvad vej kulturlandskabet har taget.

Litteratur:

- Brink 1991 = Stefan Brink: Iagttagelser rörande namnen på -hem i Sverige, i: Heidersskrift til Nils Hallan på 65-årsdagen 13. desember 1991. Oslo 1991 s. 66-80.
- Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk, udg. af Erik Kromann og Stig Juul 1-3. Kbh. 1945-48.
- Danmarks Stednavne 1 ff. Kbh. 1922 ff. Specielt bd. 16 (Kbh. 1975) der omfatter det tidligere Præstø amt; for Køge-området den del der ligger syd for Køge Å.
- Hald 1942 = Kristian Hald: De danske Stednavne paa -um. Kbh. 1942.
- Hald 1965 = Kristian Hald: Vore Stednavne, 2. udg. Kbh. 1965.
- Holmberg 1946 = Bengt Holmberg: Tomt och toft som appellativ och ortnamnelement. Uppsala 1946.
- Jørgensen 1985 = Bent Jørgensen: Forsvundne stednavne i Ros-

- kilde amt, i: Historisk årbog fra Roskilde amt 1984-85. Roskilde 1985 s. 35-58.
- Jørgensen 1986 = Bent Jørgensen: Forsvundne stednavne i Roskilde amt II, i: Historisk årbog fra Roskilde amt 1986. Roskilde 1986 s. 41-65.
- Jørgensen 1991 = Bent Jørgensen: Navne og forsvundne bebyggelser, i: Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel. Kbh. 1991 s. 113-127.
- Kousgård Sørensen 1958 = John Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på -sted. Kbh. 1958.
- Kousgård Sørensen 1984 = John Kousgård Sørensen: Navn og bebyggelse. Om -rød i Nordsjælland, i: NORNA-rapporter 26. Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25-27 oktober 1982. Red. af Vibeke Dalberg, Gillian Fellows-Jensen, Bent Jørgensen, John Kousgård Sørensen. Uppsala 1984 s. 215-228.
- Stednavneordbog, udg. af Bent Jørgensen. Kbh. 1994.
- Søndergaard 1972 = Bent Søndergaard: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv). Kbh. 1972.
- Zilliacus 1975 = Kurt Zilliacus: Onomastik. Helsingfors 1975.